

אורי רם. הסוציולוגיה הישראלית: היסטוריה רעיונית, 1882-2018. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. 2020. 312 עמודים

סוציולוגיה של היסטוריה רעיונית

גילי המר*

ספרו המרתק של אורי רם מבצע משימה מאוד לא פשוטה: לכתוב היסטוריה רעיונית של הסוציולוגיה הישראלית. הפעם הראשונה שבה קראתי טקסט של אורי רם הייתה בתואר הראשון בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית, בקורס "חברה בישראל", שבו קראנו את מאמריו על ניאוליברליזם וגלובליזציה בהקשר הישראלי. הרעיונות של רם ליוו אותי גם בכתיבת המאמרים הראשונים שלי, כאשר מסגרת וניתחתי את ההקשר הישראלי של עבודת הדוקטורט שלי על נשים עיוורות, והם עזרו לי לחדד ולהבין טוב יותר פרדוקסים שבתוכם נתונות נשים עיוורות, שצריכות להתמודד מצד אחד עם תפיסות סטיגמטיות על עיוורון ומגבלות שמדירות אותן מספירה נשית ומצד שני עם שיח גלובלי על אידיאל היופי וצרכנות נשית בישראל, שמצופה מהן להשתתף בו.

מבחינת המקום האקדמי שגדלתי בו, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית, הספר האיר לי רקע חברתי והיסטורי של הדמויות המייסדות של המחלקה, והיה מרתק לקרוא את הדיון ביחסים הרעיוניים בין הפרדיגמות הירושלמיות. התיאורים האלה מיקמו בהקשר רעיוני רחב את הדמויות שתמונותיהן תלויות על קיר חדר הסמינרים, שבהן התבוננתי שעות רבות כל כך. הספר עזר לי למקם את עצמי אפוא בתוך היסטוריה מחשבתית וארגונית ולהבין טוב יותר איך הפכתי לחוקרת שאני, ולאילו השפעות זורמי עומק נחשפתי.

מתוך מגוון הכלים המחשבתיים שכתבתו של רם מעניקה לי, גם כאנתרופולוגית שהחברה בישראל אינה המוקד העיקרי של עבודותיה, בחרתי לציין כלי שאפשר להמשיג כתאורטי וכמתודולוגי: יצירת היסטוריה רעיונית. ספרו של רם משרטט תואי שבעזרתו אפשר לשאול ולחשוב: איך עושים היסטוריה של רעיון? כיצד ממיינים רעיונות? איך מחלקים אופני שיח? ראשית, ההיסטוריה הרעיונית שרם מציג מזמינה אותנו לשאול מה נכתב על הרעיון שאנו סוקרות ועל המושג התאורטי שמוביל אותנו, היכן נכתבו הדברים ועל ידי מי. בספר המדובר כאן, רם כותב היסטוריה רעיונית של סוציולוגיה ישראלית שנכתבה על ישראל, בישראל ועל ידי ישראלים. אם אני מאמצת את השאלות להיסטוריה הרעיונית שאני כותבת על מושג המבט (gaze) למשל, מדובר בהיסטוריה של שיח על ראייה, שנכתב ברובו על אנשים רואים, בידי אנשים רואים. רצף השאלות הזה מאפשר לי להבין טוב יותר גם את השיח האלטרנטיבי שאני מציעה לתאוריה של מבט.

* ד"ר גילי המר, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה והתוכנית ללימודי תרבות, האוניברסיטה העברית בירושלים

שנית, רם מלמד אותנו שחלק מהיצירה של היסטוריה רעיונית כולל מה שהוא מכנה "מתיחה של מושגים לאחור ולצדדים". בכתיבתו על סוציולוגיה ישראלית רם מותח את המושג "ישראל" כשהוא מביא בחשבון תמורות בסוציולוגיה בינלאומית מצד אחד והקשרים היסטוריים ישראלים מצד שני. ואם אאמץ עקרונות אלו למחקר שערכתי על עיוורון, אני מותחת תרבות חזותית כך שתכלול פרקטיקות חושיות שמבוססות על שמיעה, מגע ותנועה, ובודקת את היחסים שלהן עם החזות.

מכאן אנו ממשיכים לעיקרון השלישי בכתיבת היסטוריה רעיונית, עקרון ההדדיות. רם בוחן הדדיות והשפעות בין, למשל, רוח הסוציולוגיה לרוח הזמן; בין גישות מוסדיות למרדניות; בין מושג ובין פרדיגמה שהמושג "חוסה" תחתיה; בין רעיון מושגי ובין השפעות חיצוניות, למשל אמריקנית או צרפתית; בין סוציולוגיה תאורטית לסוציולוגיה ציבורית או יישומית. ההדדיות שרם כותב עליה היא של זיקה, כלומר ניתוחו מסתכל על יחס בין דברים – יחס שאינו השפעה ישירה של א על ב, אלא של מה שרם מכנה "זיקות פרשניות": ב מצוי בסביבת א ומושפע ממנו.

באמצעות נקודות אלו רם מדגים לאורך הספר כולו כיצד הסוציולוגיה גם משקפת את סביבתה וגם מסבירה אותה, אבל לא בדרך פשוטה וישירה אלא כמה שהוא מכנה "תגובה מעובדת ומורכבת": "כמנסרה שהמציאות החיצונית לה משתברת דרכה" (עמ' 10). בעיניי, זיקת המנסרה הזאת היא מטפורה יעילה מאוד לחקר רעיון, וכריכת הספר ממחישה זאת היטב. בציור של אלי שמיר (צייר שעסוק מאוד במלאכת הציור ופעמים רבות מתבונן בעצמו מבצע אותה), שנקרא "דיוקן הדדי בנוף עם מראם סירחאן", אפשר למצוא תרגום חזותי לעקרון ההדדיות: יש כאן התבוננות עומק של הצייר בתלמידתו, של התלמידה בו ושל שניהם בשדה ובסביבתם. ההתבוננות ההדדית ממוקמת בתוך תבנית חברתית מרחבית, ואנחנו משתתפים בפעולת ההתבוננות בסצנה. הציירים מתבוננים זה בזה בעודם נטועים בהקשר שהם מעצבים ומשקפים, כפי שרם מתבונן בסוציולוגיה על דורותיה, שמתבוננים זה בזה בתוך ספרו. זוהי התבוננות הדדית שבה כל אחד ואחת מתפתחים ומשתנים מתוך זיקה אחרת למרחב: הזיקה של שמיר למרחב תהיה שונה מהזיקה של תלמידתו. באותו אופן רם מתאר כיצד לכל גישה סוציולוגית יש הקשר אינטלקטואלי שונה. את ההדדיות של "מסכת ההקשרים והסביבות" (עמ' 15) הנוגעים להתפתחות רעיון אפשר למצוא גם במטריצה ללימודי סוציולוגיה שרם מציג בספר:

הקשר חברתי ומוסדי	הקשר אינטלקטואלי	
מערכת שבאמצעותה מיוצר הידע – הקנייתו ותפוצתו, מערכת ההשכלה הגבוהה, במות פרסום, מכוני מחקר, משבצת השדה	ליבת התוכן של השדה, הגדרתו של מושא המחקר, השאלות הנדונות, מערכת המושגים, התזות המרכזיות, משבצת הפרדיגמה	סביבה פנים-דיסציפלינרית
סביבה חברתית שהתחום המדעי נדון בה ומשוקע בתוכה; הקשר פוליטי, ארגוני, לאומי וכלכלי	סביבה אינטלקטואלית חיצונית, מגמות סוציולוגיה עולמית, רוח הזמן, פילוסופיה של המדע	סביבה חוץ-דיסציפלינרית

אם אני מיישמת מטריצה זו על סוציולוגיה של לימודי מוגבלות, למשל, אני מקבלת את הדבר הבא:

הקשר אינטלקטואלי	הקשר חברתי ומוסדי
סביבה פנים־דיסציפלינרית	תזה ביקורתית לגבי תפקיד התרבות והחברה בעיצוב אי־שוויון גופני ומוגבלות
סביבה חוץ־דיסציפלינרית	מחשבה ביקורתית על גוף ומסדר רפואי, הגדרות מחדש של נורמליזציה ומדיקליזציה
יצירת כמות פרסום ומכוני מחקר לחקר מוגבלות בכריטניה ובארצות הברית	תנועות פוליטיות לזכויות אדם, חקיקה חדשה המקדמת זכויות אזרח של אנשים עם מוגבלויות

לסיכום, רם מציע לבחון את הסוציולוגיה הישראלית באמצעות לוליינות תאורטית שאשמח לאמץ. מאז קריאת הספר, כשאני כותבת טענות תאורטיות אני שואלת את עצמי: מה האינטרס שעומד בבסיס הרעיון? אילו מומחים משתפים פעולה במפעל הרעיוני הזה? על ידי מי ולמען מי נכתבת הפרדיגמה? רם מבהיר את הריקוד שמתקיים בהיסטוריה הרעיונית בין שיקוף להשתקפות. זהו דואל של ממש בין סביבה ובין הקשר. ההיסטוריה של הידע הסוציולוגי נעה לאורך הספר קדימה ואחורה, הלך וחזור, בין מעגלים סוציולוגיים מקומיים ועולמיים, בין גישות תאורטיות לתמורות חברתיות. בדיון על התפתחות המחשבה הפמיניסטית בסוציולוגיה הישראלית, למשל, רם קושר בין תמורות אינטלקטואליות ובין הקמת המקלט הראשון לנפגעות אלימות במשפחה ומרכז הסיוע הראשון לנפגעות עבירות מין, הקמת ההוצאה לאור הפמיניסטית הראשונה, דוח מומחים על מעמד האישה בישראל משנת 1978, והקמת קהילה לחקר מין ומגדר באגודה הסוציולוגית הישראלית.

את כל זאת הוא עושה מתוך מודעות שנוהרת מסכמטיות של מיון, בהתייחסות מכבדת וביקורתית לכל גישה. הוא מצביע על דרכם המפותלת של מהלכים רעיוניים, שבדרך כלל כוללת פירוק, ביקורת שחושפת היבטים מוכחשים, ובנייה מחדש. לדוגמה, בדיון על הגישה של מה שרם מכנה "הבובריאנים החדשים" רם מראה כיצד סוציולוגים אלו עורכים פירוק של תאוריה בובריאנית בשלושה שלבים: חשיפה של היבט מוכחש בתוכה (מרכיב דתי שנמצא בציונות החילונית), ביקורת על השימוש המניפולטיבי בדת לפי צורכי הציונות האשכנזית (לשם יצירת היררכיה מול ערבים ומזרחים), ובנייה מחודשת ניאו־בובריאנית של דתיות (להבדיל מדת ממוסדת) הרואה בדת מקור להעצמה מזרחית ויצירת חלופה מזרחית, יהודית-ערבית. ואם אאמץ מהלכים אלו לתיאוריה הניאו־חזותית שאני כותבת על מבט, אני מבקשת ראשית להצביע על ממדים כוחניים אייבליסטיים מוכחשים בתוכה, שמדירים אנשים בעלי עיוורון; שנית, לחשוף דיכוטומיות היררכיות בין חושים וקטגוריות כמו ראייה-מגע/גבר-אישה; ושלישית, לבנות מחדש תאוריה חזותית באופן שמביא בחשבון ספקטרום של ראייה, עיוורון וחושים אחרים בניתוח חברתי ומגדרי.

ספרו של רם העניק לי כלים לחשוב על המחשבה שלי. הוא גם עורר בי שאלות: עד כמה הסוציולוגיה שלי ישראלית? כיצד אני יכולה לראות ולדמיין שילוב של תחומי רוח כמו לימודי מוגבלות, חושים וגוף בקנון סוציולוגי ישראלי? מה הדימוי השולט במחשבה

הרעיונית שאני חלק ממנה? אילו היררכיות יש בתוך התאוריה שמחקרי ממוקם בה? ואילו חלופות הגישה התאורטית שלי מציגה, ומול מי? שמחתי על ההזמנה ללמוד על הסיפור שלנו, כתלמידים וכמרצים לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, ולהבין טוב יותר את ההיסטוריה הארגונית והרעיונית של המקום שבו אנו בוחרים להימצא.